

Др ЕМИЛИЈАН М. ЧАРНИЋ

ХИПОТЕЗА О АПОЛОСУ
КАО ПИСЦУ ПОСЛАНИЦЕ ЈЕВРЕЈИМА

Разлике у језику и стилу између посланице Јеврејима и других посланица апостола Павла дале су повода многим научницима новијег доба да посумњају у аутентичност посланице Јеврејима и да њенога писца не виде у апостоу Павлу већ у другим личностима које су биле блиске Апостоу и које се спомињу у новозаветним списима или историји апостолског доба. У вези са овим проблемом настале су многобројне теорије које овог пута нећемо све помињати, већ ћемо се само задржати на гледишту оних научника који у посланици Јеврејима виде један дух стран посланицама

апостола Павла, дух Александрије и њене философије у јелинистичко доба. Полазећи од чистоће језика, елеганције стила и употребе Превода седамдесеторице, они своје погледе упиру на Јудеје који су живели у Александрији и више но у било ком другом месту бавили се граматичко-филолошким и реторским студијама грчког језика.¹ По њиховом мишљењу писац посланице Јеврејима треба да буде један јудеохришћански учитељ са александриским образовањем, један књижевно образовани ретор, човек који по духовној снази и оштроумности не заостаје ни за највећим међу апостолима²; своје образовање он дугује једној александриској школи која је морала имати сасвим други правац но што је имала школа у којој се школовао Филон, тј. била је сасвим под утицајем духа Старога завета и на тај начин чувала духовну везу са палестинским Јудејством³. Али на питање ко би могао да буде писац посланице Јеврејима присталице ове теорије се не слажу међу собом. Једни се, наиме, задовољавају констатацијом да је то један нама непознати јудеохришћанин из Александрије, док други сматрају да би то могао да буде само Аполос који се спомиње у Делима апостолским; мисли и идеје дао је апостол Павле а спољну, литерарну форму Аполос.

Да је писац посланице Јеврејима један александриски Јудејин тврдили су најпре Ајхорн, Сејфарт, Шот и Нојдекер.⁴ Баумгартен-Крузиус ову идеју поткрепљују новим мислима, тј. да је један ученик апостола Павла, александринац, овим радом желео да посланицу Ефесцима и Колошанима објасни, опширније обради и прилагоди својим јудеохришћанским читаоцима.⁵ Ову теорију даље прихватају Мол, Кестлин, Евалд, Грим, Хојсрат, Клуге, Липсиус, фон Соден, Холцман, Рендал, Давидсон, Дод, Весткот, Холман, Вајс, Гогуел и Робинсон.⁶ Ј. Никл се још позива на чињеницу да је традиција о апостоу Павлу као писцу посланице Јеврејима била најживља у Александрији. По његовом мишљењу ова посланица је по свом теолошком ставу и многобројним паралелама са осталим посланицама апостола Павла сасвим близу личности великог Апостола, а чисто павловски завршетак показује да је Апостол у тесној унутрашњој вези са овим списом; апостол Павле је за ову посланицу знао, можда је за њу дао повода да се напише и главне мисли са писцем уговорио.⁷ Како у посланици Јеврејима има додирних тачака са апологијом архиђакона Стефана, то по мишљењу В. Мансона њен писац мора да буде један александриски Јудејин кога су у хришћанство обратили Стефанови следбеници.⁸ Ко би могао да буде тај претпостављени писац? На ово питање поменути научници ни не покушавају да одговоре. Желећи да оправда овакав став О. Михл вели да за ауторитет посланице Јеврејима није уопште потребно одређивати њенога писца, јер реч непознатог писца у Цркви неће бити примљена са мање озбиљности но реч апостола Павла; његов ауторитет није историски већ тео-

¹ Fr. Bleek, *Einleitung in das Neue Testament*. Berlin 1875, S. 606.

² J. Behm, *Der gegenwärtige Stand der Frage nach dem Verfasser des Hebräerbriefes*. Festschrift Friedrich—Franz—Gymnasiums in Parchim 1919, S. 97.

³ E. K. A. Riehm, *Der Lehrbegriff des Hebräerbriefes*. Basel 1867, S. 669.

⁴ C. Spicq, *L'Épître aux Hébreux*. Paris 1952, p. 209.

⁵ Baumgarten—Crusius, *De origine epistolae ad Hebraeos conjecturae*. Jenae 1829, p. 4.

⁶ C. Spicq, o. c. p. 209.

⁷ J. Nikel, *Der Brief an die Hebräer*. Biblische Zeitfragen, siebente Folge, Heft 1/2, Münster 1914, S. 244.

⁸ W. Manson, *The Epistle to the Hebrews*. London 1951, p. 167.

лошки. Посматрајући са историске тачке гледишта јасно је да се ту ради о једном непознатом старом хришћанском учитељу који је био прожет александриским образовањем и прахришћанском апокалиптичком традицијом⁹ То је био човек врло интеллигентан, fine психологије, деликатне осећајности, еминентан говорник који је био прожет филонизмом¹⁰.

У старој Хришћанској цркви нико не спомиње Аполоса ни као писца нити као конципијента посланице Јеврејима.¹¹ То први чин Лутер, и то тек 1537 године. У свом коментару на посланицу Јеврејима, објављеном 1517 године он ову посланицу усваја као Павлову и тога гледишта се држи и у свом тумачењу на „Magnificat” из 1521 године.¹² Али у свом уводу за посланицу Јеврејима он је приписује Аполосу. Повода за сумњу у ауторство апостола Павла дало му је поређење Гал. 1, 1, где Апостол доказује да је своје апостолство добио директно од Исуса Христа, и Јевр. 2, 3 где писац вели да је спасење примио од оних који су чули Господа, тј. индиректно.¹³ У једној беседи на 1 Кор. 3, 4 Лутер спомиње име Аполосово и каже: „Овај Аполос је човек високе интелигенције. Посланица Јеврејима је сигурно његова”.¹⁴ Исто тако и у коментару на Књигу постања (из 1545 године) вели: „Писац посланице Јеврејима, ма ко био, или Павле или како ја мислим Аполос”.¹⁵ За саму посланицу Јеврејима Лутер каже да је то јака и снажна посланица која на узвишен начин расправља о божанству Христовом; Павлова није јер јој је говор китњаст, што апостол Павле на другим местима не показује; неки сматрају да је написао Лука, а неки Аполос за кога Лука каже да је био човек речит и силан у писмима (Дел. ап. 18, 24); сигурно је да излагање ни у једној другој посланици није тако силно као у овој и да је њен писац изврстан апостолски муж, па ма ко то био.¹⁶

Лутерово гледиште усвојили су следећи његови следбеници и каснији научници: Беза, Осиандер, Клерикус, Хојман (1711), Милер (1717), Циглер (1791), Дидндорф,¹⁷ а Де Вете објашњава да је од свих претпоставки највероватније Лутерово мишљење о Аполосу, јер од свих нама познатих личности првих хришћанских учитеља Аполос има једини главне карактеристике писца посланице Јеврејима: Павлово учење и александриско образовање.¹⁸ Ако је вероватно да је писац посланице Јеврејима неки значајан човек из околине апостола Павла, александринац или александриски образован човек, онда је то највероватније Аполос чијем духу сасвим одговара посланица Јеврејима која претставља једну од најлепших творевина литературе апостолског доба — додаје А. Толук.¹⁹ Ову теорију даље усвајају: Бунзен (1852), Курц (1869), Давидсон (1868), Ројс (1864), и Хилгенфелд (1875).²⁰ М. Фридендер је дошао на идеју да је посланицу Јеврејима написао један

⁹ O. Michel, Der Brief an die Hebräer. Göttingen 1949, S. 11. 16.

¹⁰ C. Spicq, o. c. p. 210.

¹¹ J. Beiser, Einleitung in das Neue Testament. Freiburg 1901, S. 604.

¹² ed Weimar, VII, 600.

¹³ E. Hirsch—H. Rückert, S. 8; J. Fiscer, S. XLI

¹⁴ ed Weimar, XLV, 389.

¹⁵ Zu Gen. 48, 20, ed. Witenberg 1561, T. VI, 710.

¹⁶ Epist. am Christ. Hebr. 1, 1 ss, bei Walch XII, 204.

¹⁷ C. Spicq, o. c. p. 210.

¹⁸ W. M. L. de Wette, Erklärung des Briefes an die Hebräer. Leipzig, 1843,

S. 128.

¹⁹ A. Tholuk, Kommentar zum Briefe an die Hebräer. Hamburg 1840, S. 68, 70.

²⁰ C. Spicq, o. c. p. 210.

хришћанин који је изашао из средине мелхиседекијана, јеретика и да је упутио својим пријатељима који су заједно са њим примили Павлово хришћанство, а који су сада склони да се врате поново секти мелхиседекијана; такав један јеретик могао је да буде и Аполос. Да је писац посланице Јеврејима јеретик Фридлиндер доказује и околношћу да се Западна црква устезала да прими посланицу Јеврејима у свој канон.²¹ Међу осталим присталицама ове хипотезе споменућемо још Клостермана (1889), Албаниа (1904), Белзера (1905), Биксела (1906), Цана (1907), Зееберга (1912), Апела (1918), Барлеа (1922), Рора (1932), Ленског (1946), Мансона (1949), Луса (1949)²² и од православних научника Н. Дамаласа.²³ Сви се они слажу у томе да карактер учења и излагања посланице Јеврејима од свих људи апостолског доба највише и најбоље одговара Аполосу.²⁴

Једини аргуменат који је Лутер навео у прилог Аполосу као писцу посланице Јеврејима јесте „китњасти“ стил којим је написана. Али то је и сувише мало да би га могли сматрати писцем посланице, јер нам од њега није остао ни један спис са којим би нашу посланицу могли да упоредимо.²⁵ Лутерови следбеници у посланици Јеврејима налазе александриске па чак и филонске елементе. Колико „александринизама“ и „филонизама“ има у нашој посланици, то је питање о ком се мора посебно расправљати и ми ћемо том проблему посветити једну посебну и опширнију студију. За сада ћемо се задржати само на оним подацима о Аполосу које можемо наћи у новозаветним списима.

Морамо одмах на почетку да нагласимо да је Аполос епизодична појава у Новом завету,²⁶ која се спомиње у Дел. ап. 18, 24—28 и у 1 Кор. 16, 12. После овога о њему не чујемо ништа више и он остаје загонетна појава у новозаветној историји.²⁷ Ево шта нам еванђелист Лука саопштава о Аполосу: „А дође у Ефес један Јудејин по имену Аполос, родом из Александрије, човек речит и силан у писмима. Био је поучен у науци Господњој, говорио је ватрено и учио је право о Исусу, али је знао само крштење Јованово. Овај поче слободно проповедати у синагоги. А кад га чуше Прискила и Акила, узеше га к себи и још му боље протумачише науку Божију. А кад хтеде да иде у Ахају, написаше браћа ученицима и умолише их да га приме. Дошавши онамо, поможе много онима који су поверовали благодаћу; јер је силно надвлађивао Јудеје, јавно доказујући из писма да је Исус Месија“²⁸ На овим подацима оснива своја излагања најновији претставник поменути хипотезе, и ми ћемо његовој аргументацији посветити посебну пажињу. К. Спик, наиме, полази од чињенице да је Аполос био родом Јудејин и као такав може да дође у обзир као писац посланице Јеврејима, јер њен писац несумњиво припада синовима Израилевим. То доказује његова савршеца упућеност, разумевање и осећање духа Старог завета. Тако нешто

²¹ M. Friedländer, La secte de Melchisedec et l'Épître aux Hébreux. Revue des études juives, Paris 1888, p. 189—192.

²² H. Höpfl—B. Gut, Introductio specialis in Novum Testamentum, Romae 1949, p. 438; C. Spicq, o. c. p. 210.

²³ Π. Ν. Τρεμπέλα, ἱστορικὴ εἰς τὴν πρὸς Ἑβραίους καὶ τὰς ἐκτὰ καθολικὰς Ἀθήνας 1949, σελ. 17.

²⁴ E. K. A. Riehm, o. c. S. 893.

²⁵ R. A. Knox, Enthusiasm. Oxford 1950, p. 12.

²⁶ C. Spicq, o. c. p. 210.

²⁷ R. A. Knox, o. c. p. 12.

²⁸ Дел. ап. 18, 24—28.

се у оно време није могло очекивати од једног бившег многобошца. Аполосово преимућство је у томе што је он био александринац,²⁹ и то не само по рођењу већ и по образовању.³⁰ Њега јединог из тог краја спомињу новозаветни списи и зато само он може да буде писац посланице Јеврејима — вели К. Спик. Аполос је ерудит и говорник, није дијалектичар као апостол Павле, већ више беседник и савршен ретор чији стил, начин излагања и развијања мисли не одају неког научника који доказује своју тезу већ више једног говорника који своја теориска излагања прекида моралним поукама. Посланица Јеврејима је дело једног снажног духа који потпуно влада предметом о ком расправља и који Свето писмо темељно познаје. Могло би се рећи да ни један човек првога века није користио Свето писмо Старога завета тако срећно и тако умешно као писац посланице Јеврејима. То су, међутим, квалитети које еванђелист Лука наглашава код Аполоса и који су највише задивљавали његове слушаоце. Био је то учен и речит човек који је знао да говори са пуно духа, ауторитета и сигурности. Сву своју интелигенцију, културу, умешност и ревност он је ставио у службу Цркви, а његово познавање Светога писма и начин на који га користи нема такмаца. Такав је писац посланице Јеврејима који за разлику од осталих новозаветних писаца не употребљава Свето писмо ради објашњавања или доказивања неке догматске или моралне истине, већ му оно служи као тема о којој он расправља. Он жели да покаже хармонију два савеза, да укаже на праслике Новога завета у Старом и да у Старом завету открије хришћанске елементе. Тако се он показује као хришћански апологет. За Аполоса пак знамо да је дискутовао са Јудејима и суверено их побијао, трудећи се да их преоријентише према Новом завету. Зато се може претпоставити да је током времена усавршио свој апологетски метод, чији резултат је посланица Јеврејима, закључује К. Спик.³¹

Аполос је као и сваки велики говорник имао своје омиљене теме. Он је „учио право о Исусу“³², а то је и тема посланице Јеврејима која од свих новозаветних списа највише уздиже личност Исуса Христа као цара, пророка и првосвештеника. Аполос је на основу Светога писма доказивао да је Исус Месија.³³ Он је подржавао верне, било да их је бранио од напада било да је побијао приговоре од стране Јудеја, утврђујући их увек у њиховој привржености Христу. Овакав став врло добро одговара писцу посланице Јеврејима који је својим списом дао вернима једну реч утехе. Из 1 Кор. 1, 12; 3, 4—6 видимо да је Аполос код Коринћана изазвао такво одушевљење да су га они ставили на исти ниво са апостолом Петром и Павлом.³⁴ Своје познавање хришћанства употпунио је у Ефесу³⁵, где су га пријатељи апостола Павла увели у дубље разумевање новозаветног откривења.³⁶ Са апостолом Павлом је био у личном контакту за време рада у Коринту и одакле потиче специфично Павлово учење у посланици Јеврејима. Сем тога био је у вези са Тимотејем (ср. 1 Кор. 16, 10—12 и Јевр. 13, 23).³⁷

²⁹ С. Spicq, о. с. р. 211.

³⁰ Fr. Bleek, *Einleitung in das Neue Testament*. Berlin 1875, S. 605.

³¹ С. Spicq, о. с. р. 211—212.

³² Дел. ап. 18, 25.

³³ Дел. ап. 18, 28.

³⁴ С. Spicq, о. с. р. 213—214.

³⁵ Дел. ап. 18, 26.

³⁶ Fr. Bleek, о. с. S. 604.

³⁷ С. Spicq, о. с. р. 215.

Х. Апел хоће претпоставком о Аполосу као писцу посланице Јеврејима да објасни недостатак тачне адресе у самој посланици. Наиме, из 1 Кор. 1, 12 види се да је у Коринту постојала Аполосова странка. О њој ништа ближе не знамо, али можемо да претпоставимо да је била састављена од јудеохришћана које је Аполос обратио; они су по мишљењу Х. Апела вероватни адресати посланице Јеврејима. Важан моменат треба да претставља околност што писац посланице види адресате у опасности, не иде лично да их посети, већ им само пише и наговештава да ће касније доћи. Овај моменат Х. Апел доводи у везу са чињеницом да је Аполос једном одбио молбу апостола Павла да иде у Коринт иако је то било потребно (1 Кор. 16, 12). То је Аполос учинио зато што је био осетљива природа и није хтео да иде тамо где је већ једном био нападнут, закључује Х. Апел.³⁸ Ове особине одговарају такту, осећајности, финоћи и љубави којом се одликује посланица Јеврејима. Аполос није ставио своје име на крају посланице јер није хтео да пружи нов повод за ривалство са апостолом Петром, Павлом или неким другим ауторитетом у Коринту. Можда је исти разлог утицао и на Климента Римског који у својој посланици Коринћанима цитирајући посланицу Јеврејима није споменуо њеног писца³⁹. А. Толук сматра да би усвајањем Аполоса као писца посланице Јеврејима била уједно објашњена и њена рана употреба од стране Климента Римског у његовој посланици Коринћанима. Климент је за време свога боравка у Коринту могао да упозна Аполоса који је тамо делао и о коме се Климент у својој посланици (гл. 47) похвално изражава.⁴⁰ Списи оних људи који су били позвани да продуже дело Христово били су достојни да уђу у новозаветни канон. То је било признато као нешто неоспорно. Али Црква се није задовољавала само тиме, већ су у канон примљени и списи апостолских ученика, као Луке и Марка. Све је то учињено на основу једног религиозно-историског такта и ако је посланица Јеврејима дело Аполосово онда јој је и са историске стране осигурано место у новозаветном канону, завршава А. Толук.⁴¹

Аполос је био сасвим самостални мисионар међу Јудејима, имао је Духа Божијег и познавао је пут Господњи.⁴² Иако се Дух Свети прима крштењем, има сведочанства да је добијање Духа Светога долазило и пре крштења (Дел. ап. 9, 17; 10, 44). У таквим случајевима крштење је долазило само као потврда тајанственог унутрашњег догађаја. Аполос је знао само за крштење Јованово, али је имао Духа Светога. Зато се за њега у Делима апостолским не каже да је одмах крштен и крштењем Исусовим као што је то морало да се учини са оних дванаест ученика Јованових (Дел. ап. 19, 1—7) који нису имали Духа Светога⁴³. Посланица Јеврејима изузетно мало говори о Духу Светоме и то је један од разлога да се не сматра Павловом, који је био »теолог Духа Светога«⁴⁴. Она је дело једног учитеља чије теолошко знање није на нивоу његове религиозне културе. Како да,

³⁸ D. H. Appel, *Der Hebräerbrief. Ein Schreiben des Apollos an die Judenchristen der korinthischen Gemeinde.* Leipzig 1918, S. 44.

³⁹ C. Spicq, o. c. p. 216.

⁴⁰ A. Tholuck, *Kommentar zum Briefe an die Hebräer.* Hamburg 1840; S. 70; Fr. Bleek, o. c. S. 605.

⁴¹ *ibid.* S. 85.

⁴² J. Weiss, *Das Urchristentum.* Göttingen 1917, S. 239—240.

⁴³ H. Preisker, *Apollos und die Johannesjünger in Act. 18, 24—19, 6.* ZNTW 1931, S. 302—303.

⁴⁴ H. W. Swete, *The Holy Spirit in the New Testament.* London 1909, p. 249.

се објасни ова празнина у његовом знању? Само претпоставком да овај недостатак датира од самог његовог обраћања, па се стога и у овом погледу Аполос најпре може узети као писац посланице Јеврејима, завршава К. Спик⁴⁵.

*
* * *

Поред наведених разлога који би могли да говоре у прилог Аполосу као писцу посланице Јеврејима, има и других који одлучно говоре против такве једне претпоставке. Пре свега примећујемо контрадикцију између Јевр. 2, 3 и Дел. ап. 18, 24—28. У Јевр. 2, 3 се каже да је писцу и читаоцима посланице јављена вест о спасењу онаква какву је сам Спаситељ објавио, док је Аполос по Дел. ап. 18, 24—28 знао само за крштење Јованово и био такође само у предворју хришћанства, док су га у саму светињу увели тек Прискила и Акила, за које се не би могло рећи да су чули Господа⁴⁶. Заступајући хипотезу о Аполосу као писцу наше посланице и претпостављајући да је она упућена јудеохришћанима Палестине, де Вете не може а да не призна да недостаје свака вероватноћа да је Аполос са овим хришћанима био у неком тешњем односу⁴⁷. К. Спик додуше покушава да се и из ове тешкоће извуче једном новом претпоставком, тј. да Аполос у Ефес и Грчку није дошао директно из Александрије већ из Палестине, можда и из самога Јерусалима, из синагоге александриске (Дел. ап. 6, 9); тиме би се могла објаснити његова везаност за матичну цркву и жеља да је опет види⁴⁸. Али то су све натегнута нагађања која се ничим не могу доказати и која у целу хипотезу уносе један хипотетичан елемент више.

Тешко је створити тачну претставу како о Аполосовим религиозним погледима⁴⁹, тако и о његовој реторици⁵⁰. У посланицама апостола Павла, међутим, можемо наћи исту онакву реторику какву срећемо у посланици Јеврејима⁵¹. Реторски стил посланице Јеврејима запажен је још у старо доба и, по сведочанству Филастрија⁵², многе је навео на мисао да ова посланица није Павлова. То је по нашем мишљењу брз и сувише површан закључак, јер ако писац посланице Јеврејима познаје реторику и њоме се успешно служи, то још не значи да апостол Павле није био у реторику упућен. Напротив, ми можемо да констатујемо да се проповед апостола Павла кретала једним делом у формама изражавања које су сличне диатриби, говорима киничких и стојичких популарних философа. Изражајне форме диатрибе послужиле су апостолу Павлу као средство за испољавање и развијање његовог духовног садржаја⁵³. Реторско питање и реторске форме

⁴⁵ C. Spicq, o. c. p. 317.

⁴⁶ W. Grimm, Zeitschrift für Wiss. theol. 1870, S. 74; G. Lünemann, Kritisch exegetisches Handbuch über den Hebräerbrief. Göttingen 1878, S. 34.

⁴⁷ W. M. L. de Wette, o. c. S. 126.

⁴⁸ C. Spicq, o. c. p. 218—219.

⁴⁹ R. Schmidt, Apollos. Realencyklopädie für prot. Theologie und Kirche, I, 678.

⁵⁰ B. Heigl, Verfasser und Adresse des Briefes an die Hebräer. Freiburg 1905, S. 137.

⁵¹ ibid. S. 136.

⁵² De haeres. 89. MPL 12, 1201.

⁵³ R. Bultmann, Der Stil der Paulinischen Predigt und die kynisch-stoische Diatribe. Göttingen 1940, S. 107. 109.

су у посланицама апостола Павла врло често употребљене⁵⁴. У посланици Јеврејима су додуше уместо ових реторских формула употребљене друге⁵⁵, али ова разлика може да нађе своје оправдање у поводу и циљу посланице. Реторска питања и извесне фразе Апостол употребљава у полемици и доказивању, а у посланици Јеврејима их нема зато што ту ни са ким не полемише⁵⁶. Тон говора у посланици Јеврејима пре би могли да окарактерисемо као синагогалан, што нас опет упућује на апостола Павла који се Јудејима обраћао на начин и терминологијом који су били у духу традиције изабраног народа. Од тог свог традиционалног начина обраћања он није отступао када је говорио у синагогама диаспоре, нити када је говорио са степеница јерусалимског храма или пред синедрионом. Такав начин говора видимо и у Антиохији писидиској: »Браћо, синови рода Аврамова, и ви богобојазни међу њима, нама се посла реч о овоме спасењу« (Дел. ап. 13, 26), »и ми вам јављамо да је Бог обећање што га је дао оцевима, испунио деци нашој« (ст. 32), а затим спомиње речи пророчке »које се читају сваке суботе« (ст. 27). Колико све ово личи на посланицу Јеврејима сасвим је очигледно и не треба посебног доказа⁵⁷. Ту Апостол показује да је желео да пише онако како су од њега очекивали у синагози антиохиској, тј. да им упутује реч утехе⁵⁸. Боја посланице Јеврејима не само да је беседничка и израиљска већ и литургичка и свештеничка. Ове одлике се обично наводе у прилог апостола Варнави као писцу посланице Јеврејима, али погрешно, јер литургички тон долази од теме која се обрађује: првосвештеничка служба Христова. То нас наравно не удаљава од апостола Павла, јер у првом делу посланице Ефесцима, где се говори о служби Богу, видимо велику сличност са нашом посланицом⁵⁹. Апостол је био способан да говори и пише узвишеним литургичким тоном којим је могао да прикаже своје апостолско достојанство, и узвишеним свештеничким терминима као што то видимо у Рим. 15, 15 и даље; 2 Сол. 2, 13; 1 Кор. 5, 7; 2 Кор. 1, 21; 2, 15; Филип. 4, 18; 2 Тим. 4, 6; Еф. 5, 2; 5, 26—27; доксологије су у посланицама апостола Павла такође литургичке, нарочито Рим. 11, 36⁶⁰.

У посланици Јеврејима се не ради о обичном изражавању тренутних осећања и мисли које брзо навиру, нити о брзом побијању појединих заблуда, већ о потпуном одвајању Хришћанске цркве од Мојсијеве религије. Ту се расправља о оном што је било најузвишеније у Старом завету: о жртви и свештенству. Таква пуноћа и лепота мисли изискује и одговарајућу лепоту форме и систематску аргументацију. Зато нам говорнички тон и стил није ни мало чудноват. Да би обрадио ову тему, Апостол није могао да пише слободним стилем обичне посланице. Паралела између Старог и Новог завета даје сама по себи толико нових мисли да се наша посланица већ и из тих разлога мора разликовати од осталих посланица апостола Павла. Како не би апостол Павле употребио сав свој сликовити језик и

⁵⁴ *ibid.* S. 85.

⁵⁵ A. Jülicher, *Einleitung in das Neue Testament*. Tübingen 1906, S. 134.

⁵⁶ D. Bogdaševski, *Poslanie sv. apostola Pavla k Evrejam*. Pravosl. bogosl. enciklopedija, V, 208—218.

⁵⁷ W. Leonard, *The Authorship of the Epistle to the Hebrews*. London 1939, p. 179—180.

⁵⁸ ср. Дел. ап. 13, 15; Јевр. 13, 22.

⁵⁹ W. Leonard, *o. c.* p. 181—182.

⁶⁰ *ibid.* p. 183—184.

говорничку вештину да би у души својих читалаца оживео слику Сина Божијег? Обиље и неизмерна дубина мисли морала је у овом случају да проузрокује одговарајућу пуноћу и дубину језичне форме. Узвишени начин говора наше посланице је само природни израз узвишености и величине садржаја⁶¹. У погледу реторског карактера може се још приметити да се такав тон провлачи само кроз прве две главе, па даље постаје све сличнији ономе што је специфично код апостола Павла. Већ од 2, 1 говорнички импулс није више тако јак, а дијалектички начин расправљања се јавља све чешће. Тако се Апостол у 2, 17 удаљава од онога што је почео на необичајени начин и прелази на учење о првосвештенику и његовом односу према Мојсију у једној прилично дугој дедукцији (3, 1—4, 13)⁶². Даље излагање се креће првенствено у паралелама и антитезама, јер Апостол жели да претстави хришћанство у једној форми која је на типолошки начин била претсказана и коју ће читаоци најбоље схватити. Сем тога посланица има и паренетску тенденцију, тј. жели практичне закључке да постави на позитивна излагања и логички развој главне мисли. Начин на који су оба момента дата, утеха и поука, сасвим одговара духу апостола Павла. Оно што је у 2 Кор. 1, 3 рекао: »Слава Богу и оцу Господа нашега Исуса Христа, оцу милосрђа и Богу сваке утехе, који нас теши у свакој невољи нашој, да би смо могли тешити оне који су у свакој невољи, утехом којом нас саме теши Бог«, то је у посланици Јеврејима у великој мери и учинио⁶³.

У посланици Јеврејима Христос је приказан као првосвештеник, као цар и свештеник виши од левитског свештенства. Све је то приказано у антитезама, јер Апостол добро познаје начин мишљења своје јудејске браће којима је посланицу упутио. Споминјући Мелхиседека, он је добро знао, као да их гледа пред собом, како ће подићи главе и како ће бити напрегнута њихова пажња приликом одгонетања тајанствене личности овога цара-свештеника и упоређивања са Христом. Апостол је знао да ће они на овом месту желети да добију брзо задовољење свога љубопитства, али његова мудрост искоришћава овај моменат не само да их још више потстакне већ и да им каже оно што је најтеже од свега онога што је желео да им каже (5, 1—6, 13)⁶⁴. Тек после овог прекида задовољава њихову радозналост и прелази на загонетку о Мелхиседеку. Излагање од 7, 7 па на даље тече на уобичајени начин апостола Павла, равинско-дијалектички, који се не може лако подражавати⁶⁵.

Главна одлика посланица апостола Павла јесте њихова оригиналност⁶⁶. Такву оригиналност очигледно показује и посланица Јеврејима, мада речи, реченичне конструкције и посебни начин говора има своје аналогije у осталим посланицама апостола Павла. Ми се морамо упитати да ли се уопште форма једне посланице апостола Павла за један даљи конкретни случај може утврдити када се зна да се његове четири посланице у многоме разликују међу собом⁶⁷. У погледу стила између посланице Рим-

⁶¹ В. Heigl, о. с. S. 59—60.

⁶² Н. Eb. G. Paulus, Des Apostels Paulus Ermahnungsschreiben an die Hebräerchristen. Heidelberg 1833, S. XXII—XXIII.

⁶³ В. Heigl, о. с. S. 60—61.

⁶⁴ Н. Eb. G. Paulus, о. с. S. XXIV—XXV.

⁶⁵ *ibid.*, S. XXVI—XXVIII.

⁶⁶ В. Heigl, о. с. S. 52.

⁶⁷ *ibid.* S. 54

љањима и Ефесцима већа је разлика но између посланице Римљана и Јеврејима, мада је у целини посланица Ефесцима најсличнија посланици Јеврејима⁶⁸. Какву разлику показују посланице Римљанима и Галатима упркос њиховим блиским темама. Какву тек разлику у језику видимо у првој и другој посланици Коринћанима⁶⁹. Код једног тако богатог духа, какав је био апостол Павле, код кога свака посланица или група посланица показује највећу разноликост у садржају и форми, не може се једном релативно новом облику одрећи његова аутентичност⁷⁰. Такав један дух, који је у великом свету старих и нових идеја живео и радио, није могао да буде ограничен на један уски круг израза. Када знамо да сваки духовни покрет обogaђује језик новим облицима, зашто то не би могао да буде случај и са апостолом Павлом, најистакнутијим проповедником хришћанских идеја? Познато је да је Апостол баш новим идејама давао одговарајућу форму боље но ма који други његов савременик⁷¹. Он је то могао да чини зато што је грчким језиком владао као својим матерњим језиком. Да у погледу језика није био Грк, не би постао велики писац чијом заслугом је младо хришћанство и у књижевности постало појава највеће снаге и оригиналности. Једном књижевничком генију и једном добром говорнику који мора да познаје све регистре да би изразио скривене тонове своје душе, од тананих трептаја до громогласног изражавања, од простоте до дубоке и мисаоне хармоније, није одговарао ни народни дијалект ни изумрли књижевни језик. Њему је као најподеснији инструмент био потребан један светски језик са великим духовним наслеђем, а та својства имао је јелинистички грчки језик⁷². Студија посланица апостола Павла потврђује чињеницу да је Апостол владао грчким језиком у толикој и таквој мери да је стварао нов језик за нову религију. Он је био способан да ствара нове речи, нове формуле, да многим речима да ново значење⁷³, тако да је он први прилагодио грчки језик узвишеној науци хришћанске религије⁷⁴. У њему видимо мајстора језика⁷⁵ који је био способан да за религиозни доживљај нађе свој сопствени језик и зато је његов стил оригиналан као што је оригинална и његова личност⁷⁶. Духовна снага и слобода одражава се и у његовом стилу који се никад не укалуњава, не потчињава школским прописима, већ увек остаје слободан⁷⁷. У његовим посланицама срећемо све врсте реторских фигура: антитезе, поређења, алегорије, излагања и питања, и такав начин писања одаје један врло дубок, изванредно жив, пун афеката и продуктиван дух⁷⁸. Апостол није био без литерарног образовања, нити је одбацивао говорничке фигуре и украсе, па стога Августин⁷⁹ велича његову

⁶⁸ W. Leonard, o. c. p. 183.

⁶⁹ B. Heigl, o. c. S. 59.

⁷⁰ ibid. S. 54.

⁷¹ ibid. S. 65.

⁷² Ed. Schwartz, Charakterköpfe aus der antiken Literatur, zweite Reihe. Leipzig 1911, S. 122—125.

⁷³ A. Jülicher, o. c. S. 39—40.

⁷⁴ H. Höpfl—B. Gut, o. c. p. 326.

⁷⁵ A. Jülicher, o. c. S. 39—40.

⁷⁶ P. Wendland, Handbuch zum Neuen Testament. Tübingen 1912, S. 358.

⁷⁷ Aime Puech, Histoire de la littérature greque chretienne. Paris 1928, I, p. 322.

⁷⁸ B. Heigl, o. c. S. 55.

⁷⁹ De doctr. christ. 4, 7, 11—15, MPL 34, 93—96.

сјајну елоквенцију, а новоплатоник Лонгин Касије га убраја у најбоље грчке говорнике⁸⁰.

Посланица Јеврејима одаје на сваком кораку трагове бојажљиве бриге и болног расположења кроз које ипак пробијају зраци наде. Ово смењивање светлости и таме, ова супротност у тону од најнежнијег осећаја до најјачег афекта, одаје дубоку психу апостола Павла који је био у стању да изрази своја осећања читавом скалом афеката и најречитијим изразима.⁸¹ Стање и расположење Апостолово као и његов однос према читаоцима у свакој посланици долази до највећег изражаја. Не треба никада заборавити да су посланице апостола Павла највећим делом пригодни списи који се обазире на дате околности. Зато и објашњење особености посланице Јеврејима треба тражити у претпостављеним околностима под којима је она написана, а не одмах тражити другог писца. Формална страна једног списка условљена је првенствено његовим садржајем. И ако наша посланица у упоређењу са осталима посланицама апостола Павла има један сасвим оригиналан садржај, то је сасвим природно да је њиме условљена и оригиналност њене форме⁸². Она не треба да нас одврати од апостола Павла, већ само може да нам скрене пажњу на разлоге који су га руководили да напише ову посланицу једним стилем који није употребљавао у свакој прилици. Да решимо ово питање помоћи ће нам сама посланица која на сваком кораку показује знаке извесног напора и бриге. А највећа брига и најболнија мисао апостола Павла била је брига и старање за израиљски народ. Да ли је он могао да буде равнодушан гледајући одбацивање оних који су били његове крви? Кадгод говори о Израиљу Апостол осећа жалост и његов тон постаје озбиљан и пригрушен⁸³. И када се после свега што је речено о стилу и језику апостола Павла узме у обзир и чињеница да код њега учење стоји у служби практичних опомена⁸⁴, онда се не може тврдити да није био способан да пише онаквим стилем каквим је написана посланица Јеврејима.⁸⁵ Поред све оригиналности коју показује наша посланица у тако великој мери, употреба речи у појединостима на видан начин указује на апостола Павла⁸⁶. Начин писања апостола Павла манифестује се довољно јасно на више места у посланици Јеврејима, тако да можемо да упознамо његове карактерне црте⁸⁷. Постојеће разлике не претстављају непремостиву препреку, јер кад би посланица Јеврејима била само једна рекапитулација онога што се налази у осталим посланицама апостола Павла, то би тек био знак да се у њену аутентичност може с правом сумњати. Али баш околност да је посланица Јеврејима један на свој начин самосталан спис који открива нове видике и који из пуноће Христове нова блага пружа, указује на апостола Павла⁸⁸ који је неоспорно најоригиналнији међу писцима новозаветних књига и чија се оригиналност

⁸⁰ H. Höpfl—B. Gut, o. c. p. 327.

⁸¹ B. Heigl, o. c. S. 61.

⁸² *ibid.* S. 59.

⁸³ Aime Puech, o. c. p. 319.

⁸⁴ R. Bultman, o. c. S. 104.

⁸⁵ J. Belser, o. c. S. 599.

⁸⁶ J. Wickelhaus, *Akademische Vorlesungen über das Neue Testament*. Halle 1875. S. 95.

⁸⁷ B. Heigl, o. c. S. 83.

⁸⁸ J. Wickelhaus, o. c. S. 35.

испољава како у стилу тако и у начину изражавања мисли⁸⁹. А што је најглавније и што се мора истаћи и овом приликом јесте чињеница да код апостола Павла лиризам мисли условљава лиризам форме и да ритам осећања даје ритам фрази⁹⁰. Зато се апостола Павлу ни у ком случају не може порећи способност да напише један спис каква је посланица Јеврејима⁹¹.

Речи самога Апостола у 2 Кор. 11, 6 где себе назива невештим у говору, не смеју се тумачити као да Апостол није никако знао да пише лепо и реторски⁹². То је он рекао зато што није претендовао на славу једног беседника⁹³ и с обзиром на неке Коринћане који су у погледу грчког језика имали и сувише прекаљен укус па су у проповеди речи Божије тражили само спољашњу лепоту а не и унутрашњу снагу⁹⁴. Тачно је да Апостол свој говор обично не укалупљава у школска правила и да се у својим посланицама не труди да лепим речима и раскошним говором угоди ушима читаоца⁹⁵, али као исто толико тачно можемо сматрати да је он пишући својој браћи, и то не посланицу у обичном смислу те речи већ »реч утехе« у намери да их одржи у вери Христовој, употребио сву своју беседничку вештину да би их што већма гануо па да његове речи приме срцу и учине онако како то он од њих захтева⁹⁶. Тако у посланици Јеврејима језик претставља природни излив онога чега је душа била пуна, па је узвишеност теме дала језику узвишени израз⁹⁷.

Разлика између посланице Јеврејима и осталих посланица апостола Павла не може се порећи, али она није толика да би нужно указивала на другог писца. Нашу посланицу, написану у највећем душевном спокојству, не можемо упоредити са великим полемичким посланицама (Галатима и 2 Коринћанима), али је зато можемо сравнити са посланицама из доба сужањства, нарочито са посланицом Ефесцима⁹⁸. А и иначе упадно слагање између посланице Јеврејима и осталих посланица апостола Павла у многим важним моментима доказује да се ту ради о једном истом писцу. Особености које показују стил апостола Павла налазе се већим делом и у посланици Јеврејима. То је чињеница која се не може сматрати као случај или подражавање⁹⁹. У свакој својој посланици Апостол се труди да својим читаоцима буде што ближи, приступачнији и тај његов став морамо безусловно да имамо у виду када говоримо о посланици Јеврејима. Осећања Апостола према његовим саплеменницима била су тужна и болна. Брига за њих није га никад напустила и он је увек од себе давао све што је могао само да би се и они спасли. Овај терет је притискивао његову душу и зато у посланици Јеврејима нема оне живахности коју видимо у посланицама упућеним хришћанима из многобоштва. Узмимо још у обзир да је посланица написана пред крај живота када је трка била завршена и када

⁸⁹ Aime Puech, о. с. р. 316—317.

⁹⁰ *ibid.* р. 322.

⁹¹ В. Heigl, о. с. S. 56.

⁹² Д. Стефановић, Из новозаветне исагогике. Карловци 1912, стр. 75.

⁹³ J. Wickelhaus, о. с. S. 31.

⁹⁴ Д. Стефановић, *цит. дело* стр. 75.

⁹⁵ J. Wickelhaus, о. с. S. 32.

⁹⁶ Д. Стефановић, *цит. дело* стр. 75.

⁹⁷ J. Wickelhaus, о. с. S. 32.

⁹⁸ Н. Höpfl — В. Gut, о. с. р. 435.

⁹⁹ В. Heigl, о. с. S. 86.

је требало оставити један аманет својим саплеменицима, онда нас мирни и брижљиви стил посланице неће више удаљавати од апостола Павла.

Да је посланица Јеврејима дело Аполосово, Климент Римски, који је тако многоструко употребио, морао би то да зна и да потсети на то Коринћане у својој посланици коју је њима упутио¹⁰⁰. У тој својој посланици Климент се ни једним новозаветним списом није толико користио, а изгледа да ни један други спис није са већом љубављу читао, но што је то чинио са посланицом Јеврејима¹⁰¹. Он употребљава не само језик посланице већ и њену форму¹⁰², цитирајући је на исти начин као и остале канонске списе педесет и седам пута¹⁰³. О писцу саме посланице Климент нам нажалост ништа не говори, али то није ништа чудновато, јер први хришћански писци нису имали обичај да спомињу имена писаца чија дела цитирају¹⁰⁴. Он не спомиње ни ауторе осталих новозаветних списа које цитира, па се стога никако не сме закључити да није знао ко је писац посланице Јеврејима, или да је можда писцем сматрао неког другог а не апостола Павла¹⁰⁵. Посланицу Јаковљеву и 2 Петрову исто тако употребљава не спомињући њихове писце¹⁰⁶. Зато сматрамо да је много вероватнија претпоставка да су Климент Римски и његови савременици добро знали ко је писац посланице Јеврејима, па нису нашли за потребно да о њему нарочито говоре.¹⁰⁷ Климент је имао неку збирку посланица апостола Павла и он је први хришћански писац који цитира једну посланицу апостола Павла (1 Коринћанима 1, 10—12 на почетку 47 главе његове посланице Коринћанима). Но не само 1 и 2 Коринћанима већ и посланице Римљанима и Ефесцима се код њега јасно одражавају¹⁰⁸. Није искључено да је Климент и лично познавао апостола Павла¹⁰⁹, а иначе би било несхватљиво да је он једног писца без апостолског ауторитета тако често употребљавао упоредо са посланицама апостола Павла. Он се посланице Јеврејима исто тако сигурно држи као и других апостолских списа, и то је доказ да је нашу посланицу сматрао аутентичном и канонском¹¹⁰.

Ни претпоставка Ј. Белзера не решава проблем, јер ако се тврди да је Аполос састављач посланице за коју је апостол Павле дао потстрега и да је посланица написана у Риму, онда треба доказати да су апостол Павле и Аполос заједно, или бар сам Аполос, били у Риму. Да је апостол Павле био у Риму — то сигурно знамо, али да је Аполос био у главном граду Римске империје — то не знамо¹¹¹. Аполос није био ученик апостола Павла¹¹², нити је припадао кругу оних људи који су били од апостола

¹⁰⁰ G. Lünemann, o. c. S. 35.

¹⁰¹ J. Wickelhaus, o. c. S. 7.

¹⁰² B. F. Westcott, The Epistle to the Hebrews. London 1903, p. LXII—LXIII.

¹⁰³ H. Höpfl — B-Gut, o. c. p. 427.

¹⁰⁴ C. J. Vaughan, The Epistle to the Hebrews. London 1891, p. XII.

¹⁰⁵ A. Schäfer, Erklärung des Hebräerbriefes. Münstaer 1893, S. 9.

¹⁰⁶ J. Belser, o. c. S. 611.

¹⁰⁷ B. F. Westcott, o. c. p. LXIII.

¹⁰⁸ E. Goodspeed, A History of Early Christian Literature. Chikago 1947, p. 14.

¹⁰⁹ J. Holzner, Paulos, metafr. I. Kotsoni, Athen 1950, sel. 502.

¹¹⁰ B. Heigl, o. c. S. 3.

¹¹¹ A. Jülicher, o. c. S. 146.

¹¹² D. A. Schlatter, Die Geschichte der ersten Christenheit. Gütersloch 1927, S. 198.

Павла вођени¹¹³. Апостол Павле и Аполос су проповедали сваки на свој начин и зато су се коринтски хришћани поделили на Павлове, Петрове и Аполосове¹¹⁴. Да је потпуно независно проповедао и да није био потчињен апостолу Павлу показује и његово одбијање да иде у Коринт: »А за брата Апола, много га молих да дође к вама с браћом; и никако не хтеде сад да дође, али ће доћи кад му буде згодно«¹¹⁵. Ми немамо никаквих доказа да је Аполос био у Италији у време када је наша посланица написана¹¹⁶, нити знамо за икакве везе Аполоса са Римом¹¹⁷. Сам Белзер на ово питање није одговорио и зато свака теорија у вези са Аполосом у отсуству сваког видљивог сведочанства не може да буде ништа више до једна чиста хипотеза¹¹⁸. Ф. В. Фарар вели да је Александриска школа ценила посланицу Јеврејима зато што иста одражава александриска гледишта и што се оснива на примесима које су у том крају добро познавали¹¹⁹. Али ни ова претпоставка нема никакве подршке у самој посланици и претставља само плод Фарарове маште и маште оних чије идеје он усваја¹²⁰. Да је посланица Јеврејима написана у александриском духу, то би александриски учитељи морали да запазе и да нам на то скрену пажњу. Међутим они сви од реда сведоче у корист апостола Павла, а Аполос или неки други човек из њихове средине као писац посланице Јеврејима уопште не долази у обзир.

А. Толук, као што смо раније споменули, говори о историско-религиозном такту доказујући да је писац посланице Јеврејима Аполос, али не види да баш с те стране нема никаквих доказа који би поткрепили његову теорију. Наиме, теорија о Аполосу није ништа друго до једна претпоставка која без икаквих сигурних основа и чињеница лебди у ваздуху¹²¹, и не само да нема никакве историске подршке¹²², нити пак може у своју корист да укаже на неко старо црквено сведочанство, већ се измиче из сваког научног испитивања. Све што се наводи у прилог Аполосу као писцу посланице Јеврејима није много убедљиво и не може се сматрати озбиљним доказом¹²³. Зато и ми као правога писца посланице Јеврејима не можемо сматрати онога кога у прошлости нико не спомиње, човека који није имао апостолски ауторитет који из посланице несумњиво зрачи¹²⁴. Хипотеза о Аполосу нема никакве предности над хипотезом о Силвану као писцу посланице Јеврејима, јер спољне карактеристике писца више одговарају Сили него Аполосу. Обе теорије имају исти степен вероватноће, и све су то на крају само нагађања и ништа више¹²⁵, док нам истину о писцу посланице Јеврејима чува и саопштава црквено предање које од апостолског доба па до данас зна да је нашу посланицу написао апостол Павле.

¹¹³ *ibid.* S. 258.

¹¹⁴ *ibid.* S. 205; Fr. Bleek, *o. c.* S. 605.

¹¹⁵ 1 Кор. 16, 12.

¹¹⁶ W. Leonard, *o. c.* p. 217.

¹¹⁷ W. Manson, *o. c.* p. 172.

¹¹⁸ H. T. Andrews, *Hebrews. Abingdon Bible Commentary* 1929, p. 1297.

¹¹⁹ F. W. Farrar, *The Epistle of Paul the Apostle to the Hebrews*. Cambridge 1902, p. 45.

¹²⁰ A. Welch, *The Authorship of the Epistle to Hebrews*. Edinburgh 1898, p. 37.

¹²¹ J. Behm, *o. c.* S. 96.

¹²² J. Wickelhaus, *o. c.* S. 14.

¹²³ Fr. Delitzsch, *Kommentar zum Briefe an die Hebräer*, Leipzig 1857, S. XXVI.

¹²⁴ H. G. J. Thirsch, *De epistola ad Hebraeos commentatio historica*. Marburgi 1847, p. 1.

¹²⁵ E. K. A. Riehm, *o. c.* S. 894.

Zusammenfassung

Dr. EMILIJAN ČARNIĆ

HYPOTHESE VON APOLLOS ALS DEM VERFASSEN DES BRIEFES AN DIE HEBRÄER

Der Verfasser legt dar und analysiert die Hypothese von Apollos als dem Verfasser des Briefes an die Hebräer. Von der Annahme ausgehend, dass der Apostel Paulus der Urheber des betreffenden Briefes sei, lehnt der Verfasser Apollos sowohl als den Schreiber als auch als den Konzipienten des Briefes ab, weil diese These weder geschichtlich noch durch Tatsachen begründet ist. In der alten christlichen Kirche wird Apollos von niemand mit dem Briefe an die Hebräer in Zusammenhang gebracht. Apollos ist eine episodische und in einem gewissen Masse rätselhafte Erscheinung; von seiner Theologie haben wir keine klaren Vorstellungen, von seinen literarischen Fähigkeiten wissen wir nichts. Ausserdem war Apollos ein Mann ohne die apostolische Autorität, die zweifellos aus dem Briefe an die Hebräer strahlt, ein Mann von dem man nicht sagen kann, er habe dem engeren Kreis von Mitarbeitern und Jüngern des Apostels Paulus angehört.

Резюме

Др ЕМИЛИЈАН М. ЧАРНИЧ

ГИПОТЕЗА ОБ АПОЛОСЕ КАК ПИСАТЕЛЕ ПОСЛАНИЯ К ЕВРЕЯМ

Автор статьи излагает и анализирует гипотезу об Аполосе как писателе послания к Евреям. Признавая апостола Павла писателем послания к Евреям, автор статьи не считает Аполоса ни автором названного послания, ни его конципиентом, потому что гипотеза эта не имеет для себя никаких исторических и фактических оснований. В связи с посланием к Евреям в древней христианской церкви никто не упоминает Аполоса. Это эпизодическая и в известной степени загадочная личность в новозаветной истории, о чьих богословских взглядах не можем иметь ясного представления, а об его писательской деятельности не имеем никаких указаний. Кроме того, Аполос был человеком без апостольского авторитета, который несомненно чувствуется в нашем послании. Наконец, об Аполосе нельзя сказать, что принадлежал узкому кругу сотрудников и учеников апостола Павла.